THE LEXICAL EXPRESSION OF MONETARY AND DEBT RELATIONS IN DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK

Allabergenov Nurbek Mo‘min o‘g‘li
Department of Social Sciences and Humanities, Oriental University Acting Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences Tashkent, Uzbekistan
E-mail: nurbek_allabergenov@mail.ru

Abstract

This thesis examines terms related to monetary circulation, debt obligations, property, and product measurement found in Mahmud al-Kashgari’s work Dīwān Lughāt al-Turk from a historical and source-studies perspective. The lexical meanings and contexts of use of terms such as yarmoq, qamdu, baqir, alim, tavar, and quloch are analyzed comparatively. The historical significance of information concerning coin sorting, the social interpretation of indebtedness, the use of cloth as a means of payment, and craft processes is highlighted. The study substantiates that lexical evidence sheds light on the everyday expression of economic relations, while emphasizing the need to compare such evidence with numismatic and archaeological materials to determine the monetary system and the scale of trade.

Keywords

Mahmud al-Kashgari, Dīwān Lughāt al-Turk, economic relations, yarmoq, qamdu, baqir, alim, debt, monetary circulation, cloth measurement, numismatics.

DEVONU LUG‘OTIT TURKDA PUL VA QARZ MUNOSABATLARINING LUG‘AVIY IFODASI

Allabergenov Nurbek Mo‘min o‘g‘li
Oriental universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi
v.b. dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: nurbek_allabergenov@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur tezisda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida uchraydigan pul muomalasi, qarz majburiyatlari, mol-mulk va mahsulot o‘lchoviga oid atamalar tarixiy-manbashunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganiladi. Yarmoq, qamdu, baqir, alim, tavar va quloch kabi birliklarning lug‘aviy mazmuni hamda qo‘llanish konteksti qiyosiy tahlil qilinadi. Tanga saralash, qarzdorlikning ijtimoiy talqini, matoning to‘lov vositasi sifatida ishlatilishi va hunarmandchilik jarayonlariga doir ma’lumotlarning tarixiy ahamiyati ko‘rsatiladi. Tadqiqot lug‘aviy dalillar iqtisodiy munosabatlarning kundalik ifodasini yoritishini, biroq pul tizimi va savdo ko‘lamini aniqlash uchun ularni numizmatik hamda arxeologik materiallar bilan qiyoslash zarurligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: Mahmud Koshg‘ariy, Devonu lug‘otit turk, iqtisodiy munosabatlar, yarmoq, qamdu, baqir, alim, qarz, pul muomalasi, mato o‘lchovi, numizmatika.

Kirish

XI asr turkiy jamiyatlarining iqtisodiy hayotini o‘rganishda tangalar va yozma manbalar turlicha savollarga javob beradi. Tanga hukmdor, zarbxona yoki pulning moddiy xususiyatlari haqida ma’lumot bersa, lug‘at pul bilan bog‘liq kundalik harakatlarning qanday ifodalanganini ko‘rsatadi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari ayni shu jihatdan e’tiborlidir: unda boylik va qarz tushunchalari alohida so‘z sifatida ham, insonlar o‘rtasidagi munosabatni ifodalovchi misollar tarkibida ham uchraydi. Bu dalillarni birgalikda o‘qish pul muomalasining ijtimoiy mazmunini anglashga yordam beradi.

Mazkur tezisning maqsadi asardagi ayrim iqtisodiy atamalarni izohlash orqali ularning tarixiy axborot berish imkoniyatini aniqlashdir. Tadqiqot “Devon”ning A. Rustamov tarjimasi va I. Kormushin tahriri ostidagi 2010-yilgi birinchi jildiga tayangan.

Havolalarda shu nashrning bosma sahifalari ko‘rsatildi. Atamalar o‘zbek lotin yozuviga yaqin shaklda berildi. So‘zning lug‘aviy ma’nosi, misoldagi vazifasi va undan chiqariladigan tarixiy xulosa bir-biridan ajratildi. Bunday yondashuv oddiy lug‘at misolini butun mintaqa iqtisodiyotiga oid umumiy hukmga aylantirishning oldini oladi.

Pul va mol-mulkka oid dalillar

“Devon”da “bir üküm jarmaq” birikmasi bir uyum tanga mazmunida izohlanadi [1, B. 109]. Bu misolda yarmoq muayyan miqdorda jamlanishi mumkin bo‘lgan pul birliklarini anglatadi. Biroq birikma tangalarning qaysi metalldan zarb qilingani yoki qaysi hukmdorga tegishli ekanini bildirmaydi. Shuning uchun yarmoqni mazkur o‘rinda muayyan dirham turi bilan aynanlashtirish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Manba pulning mavjudligini va u bilan bajariladigan amalning tilga singganini tasdiqlaydi; uning aniq numizmatik tavsifi esa boshqa dalillarni talab etadi.

Yanada muhim misol tangalarni saralashga taalluqlidir. “Ol jarmaqig arig‘ladi” mazmunidagi jumla ruscha nashrda yaxshi tangalarni tanlab olish tarzida berilgan. Xuddi shu fe’l boshqa buyumlar ichidan sarasini ajratish uchun ham qo‘llanishi qayd etiladi [1, B. 263]. Demak, pul bilan bog‘liq amaliyot faqat sanash yoki jamlashdan iborat bo‘lmagan: tanlash tushunchasi ham mavjud bo‘lgan. Bu holat odamlar tangalarni bir-biridan farqlaganini taxmin qilishga asos beradi. Ammo farqlashning mezoni vazn, metall tarkibi, saqlanish holati yoki boshqa belgi bo‘lganini ushbu jumlaning o‘zi ochib bermaydi.

Tarixchi uchun aynan shu chegara muhimdir. Tanga saralash haqidagi iboradan darhol pul islohoti, soxta tanga muammosi yoki muomaladagi inqiroz to‘g‘risida xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Shunga qaramay, u numizmatik tadqiqotga aniq savol beradi: muayyan davr xazinasidagi tangalar vazni va sifati bo‘yicha tanlanganmi? Agar topilma tarkibida ma’lum guruhning ustunligi aniqlansa, lug‘aviy ma’lumot shu kuzatuvni

izohlashga yordam berishi mumkin. Bunda matn arxeologik dalilning o‘rnini bosmaydi, balki tekshiriladigan masalani belgilaydi.

Asarning o‘sha sahifasida tavar so‘zi mol-mulkning ko‘pligi haqidagi misolda uchraydi [1, B. 263]. Shu sabab uni har bir o‘rinda bugungi “tovar”, ya’ni sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot ma’nosida tushunish ehtiyotkorlikni talab qiladi. Mazkur kontekstda asosiy ma’no mulkka egalik bilan bog‘liq. Lug‘atdagi boylik tushunchasi bilan bozor uchun tayyorlangan mahsulot tushunchasini farqlash xo‘jalik tarixini talqin qilishda zarur. Aks holda o‘xshash talaffuzga ega so‘zlar o‘rtasidagi tarixiy ma’no farqi yo‘qolib ketadi.

Qarz munosabatlarining ijtimoiy mazmuni

Alim atamasi birovdan olinishi lozim bo‘lgan qarzni anglatadi. Uni izohlashda qarz beruvchi arslonga, qarzdor esa sichqonga o‘xshatilgan maqol keltiriladi [1, B. 109]. Maqoldagi obrazlar tomonlarning mavqei teng bo‘lmaganini ifodalaydi: qarzini talab qiluvchi o‘zini kuchli tutadi, qarzdor esa talabdan cho‘chiydi. Bu yerda iqtisodiy majburiyat hissiy va ijtimoiy tajriba orqali tushuntirilgan. Shuning uchun mazkur misol qarzning faqat hisob-kitob emas, odamlar o‘rtasidagi munosabatga ta’sir qiluvchi omil ekanini ham ko‘rsatadi.

Biroq maqolni huquqiy hujjat sifatida talqin etish mumkin emas. Undan qarzning foizi, muddati, garov shakli yoki undirish tartibi haqida ma’lumot olishning imkoni yo‘q. Qolaversa, obrazli ifoda barcha qarzdorlarning real holatini bir xil tasvirlamaydi. Uning daliliy qiymati jamiyatda qarz beruvchi va qarzdor o‘rtasidagi taranglik tushunarli holat bo‘lganini ko‘rsatishidadir. Shunday o‘qilganda folklor namunasi iqtisodiy tarixning insoniy tomonini yoritadi, lekin mavjud bo‘lmagan huquqiy tafsilotlar bilan to‘ldirilmaydi.

Alim bilan pulga oid misollarni yonma-yon qo‘yish ham ehtiyotkorlikni talab etadi. Qarz tushunchasining mavjudligi barcha majburiyatlar pulda hisoblanganini

anglatmaydi. Manbada aynan qaysi narsa qarzga berilgani ko‘rsatilmagan joyda uni pul qarzi deb belgilash uchun asos yetarli emas. Shu jihatdan “Devon” iqtisodiy munosabatlarning tilini tiklashga xizmat qiladi, biroq xo‘jalikning pulga bog‘liqlik darajasini o‘lchash imkonini bermaydi. Bu farq manbaga tayangan xulosa bilan tadqiqotchining taxminini aniq ajratishga yordam beradi.

Mato o‘lchovi va hududiy pul tushunchasi

Quloch atamasining izohida bir quloch barchin, ya’ni ipak mato misoli berilgan [1, B. 300]. Ushbu misol mahsulotning faqat nomi emas, o‘lchanadigan miqdori ham kundalik nutqda ifodalanganini ko‘rsatadi. O‘lchash matoni bo‘lish, foydalanishga tayyorlash va ayirboshlash uchun zarur amaliyotdir. Lekin misolda oldi-sotdi bevosita aytilmagan. Shu bois undan mato bozori hajmi yoki narxini aniqlashga urinish asossiz bo‘ladi. Qulochning zamonaviy metr hisobidagi qat’iy qiymatini ham qo‘shimcha metrologik dalilsiz belgilab bo‘lmaydi.

Lug‘atning boshqa o‘rnida baqir Chin aholisi muomalasidagi tangalar sifatida izohlanadi [1, B. 301]. Bu qayd pul atamalari ayrim hududlarga xos tarzda tushuntirilganini ko‘rsatadi. Biroq u Chin tangalari “Devon”da tilga olingan barcha turkiy o‘lkalarda ishlatilganining isboti emas. Atamaning muayyan mamlakat bilan bog‘lanishi, avvalo, muallifning farqlovchi izohidir. Bunday ma’lumotni topilmalarning geografiyasi bilan qiyoslash foydali, lekin lug‘atdagi nomning o‘zi savdo yo‘nalishini yoki tanga kirib kelgan sanani belgilamaydi.

Manbashunoslik nuqtayi nazaridan yana bir masala nashrlar orasidagi farqlardir. Ramiz Askar bir lug‘aviy birlik turli tarjimalarda bir yoki bir necha mustaqil modda shaklida berilishi mumkinligini ko‘rsatadi [2, B. 72–73]. Demak, iqtisodiy so‘zlarning miqdorini sanashdan oldin hisoblash birligini aniqlash lozim. Bosh so‘zlar soni, misollardagi qo‘llanishlar soni va ma’nolar soni bir xil ko‘rsatkich emas. Bir tushunchaning ko‘p uchrashi ham uning iqtisodiyotdagi ulushi katta bo‘lganini

avtomatik tarzda anglatmaydi; takror lug‘atning grammatik tuzilishi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Pul vazifasini bajargan mato va hunarmandchilik

Pulning moddiy shakli masalasida qamdu haqidagi qayd alohida ahamiyatga ega. Koshg‘ariy uni uyg‘ur xonining muhri bosilgan, uzunligi to‘rt arshin, eni bir qarich mato bo‘lagi deb ta’riflaydi. Manbaga ko‘ra, u pul o‘rnida muomalada bo‘lgan; eskirganda yamalgan, har yetti yilda yuvilib, qayta muhrlangan [1, B. 344]. Sümeyra Alan ham qamdu atamasini mato nomlari doirasida tahlil qilib, uning to‘lov vositasi vazifasiga e’tibor qaratadi [4, B. 30–31]. Bu dalil ayirboshlash vositalari metall tangalar bilangina cheklanmaganini ko‘rsatadi. Mato o‘lchamining belgilanishi va muhrning yangilanishi uning oddiy iste’mol buyumidan farqlanganini anglatadi.

Qamdu misolida buyumning qiymati bilan uni muomalada qabul qilish tartibi tutashadi. Xon muhri matoning tanib olinadigan belgisini yaratgan, belgilangan o‘lcham esa uni muayyan birlik sifatida ajratishga xizmat qilgan, deb talqin etish mumkin. Shu bilan birga, mazkur xabarni butun Qoraxoniylar davlatida yagona mato pul tizimi mavjud bo‘lganiga dalil qilish to‘g‘ri emas: matn bu amaliyotni uyg‘ur xoni bilan bog‘laydi. Qamdu va yarmoqni birgalikda o‘rganishning foydasi shundaki, ular almashinuvning turli moddiy vositalarini ko‘rsatadi. Bu xilma-xillikni oddiy “natural xo‘jalikdan pulga o‘tish” sxemasi to‘liq tushuntirib bera olmaydi.

Yermuhamet Maralbek va Muhammet Ko‘chak yarmoq, baqir va kumushga oid birliklarni qiymatni ifodalash bilan bog‘liq guruhda ko‘rib chiqadilar [3, B. 190–192]. Ularning tahlili atamaning moddiy buyum, pul va miqdor ma’nolarini farqlash zarurligini ko‘rsatadi. Masalan, kumushning tilga olinishi har bir vaziyatda aynan zarb qilingan tangani anglatishi shart emas; kontekst metallning o‘ziga yoki undan tayyorlangan buyumga ham tegishli bo‘lishi mumkin. Demak, iqtisodiy atamalarni

tasniflashda nom, material va vazifa birgalikda tekshirilsa, lug‘aviy dalildan olinadigan tarixiy axborot aniqroq bo‘ladi.

Iqtisodiy hayotning ishlab chiqarish tomoni ham lug‘atda aks etgan. Enes Kavalchalan to‘quvchilikka oid so‘zlar asosida paxtani urug‘idan tozalash, ip tayyorlash hamda arish va arqoqni farqlash kabi jarayonlarni yoritadi [5, B. 121–123]. Bu ma’lumotlar tayyor mato ortida bir necha mehnat bosqichi turganini ko‘rsatadi. Shu jihatdan matoning o‘lchanishi yoki to‘lovda ishlatilishini ishlab chiqarish tajribasidan ajratib bo‘lmaydi. Hunarmandchilik lug‘ati mahsulot qanday tayyorlanganini, pul va o‘lchovga oid birliklar esa uning qanday baholangan yoki muomalaga kiritilganini tushunishga xizmat qiladi.

Xulosa

“Devonu lug‘otit turk”dagi ko‘rib chiqilgan dalillar iqtisodiy hayotning uch jihatini yoritadi: pul va matoning muomala vositasi sifatidagi vazifasi, qarz majburiyatining ijtimoiy idrok etilishi hamda mahsulotni tayyorlash va uning miqdorini ifodalash. Ularni umumlashtirishda lug‘atning vazifasi hisobga olinishi kerak. Asar narxlar ro‘yxati yoki xo‘jalik hisoboti emas; unda kundalik tajriba til misollari orqali saqlangan. Shu sabab eng ishonchli natija atamani alohida ajratishdan emas, uni izohi va qo‘llanish konteksti bilan birga o‘qishdan kelib chiqadi.

Pul muomalasi tarixini o‘rganishda “Devon”ning qiymati tangalardan bevosita bilinmaydigan harakat va munosabatlarni ochishidadir. Tanga saralash haqidagi misol pul sifatiga munosabatni tekshirishga, qarz haqidagi maqol majburiyatning ijtimoiy ta’sirini o‘rganishga, quloch misoli esa o‘lchov amaliyotini qiyoslashga yo‘l ochadi. Bu ma’lumotlar aniq sanalangan arxeologik va numizmatik majmualar bilan tekshirilsa, lug‘aviy dalil tarixiy rekonstruksiyaning mustaqil, ammo chegaralari belgilangan tarkibiy qismiga aylanadi.

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar

Birlamchi manba

1. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов). Т. 1 / Пер. с араб. А. Р. Рустамова; под ред. И. В. Кормушина. – Москва: Восточная литература, 2010. – 461 с.

Tadqiqotlar

2. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğat-it-türk» əsəri. – Bakı: MBM, 2008. – 432 s.

3. Maralbek Y., Koçak M. Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lügati't-Türk adlı eserinde yer alan ölçü birimleri // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – 2018. – № 88. – S. 187–200. – URL: https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/article/1157307.

4. Alan S. Dīvānu Lugāti't-Türk'te yer alan kumaş terimleri ve kelime kökenleri üzerine bir değerlendirme // RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi. – 2020. – № 20. – S. 23–42. – DOI: 10.29000/rumelide.791077.

5. Kavalçalan E. Dîvânu Lugâti't-Türk'te mimari ve el sanatları // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2022. – № 37. – S. 111–141. – URL: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2472546.